

Memlûklerde Hadis ve Ulema

Ḥadīth and Scholars in the Mamlûks

Nagihan Emiroğlu¹

ÖZ

Memlûk sultanlarının ulemaya özel olarak da hadis ulemasına ve hadis ilmine önem verdiği, hürmet gösterdiği, kendilerinin ilimle meşgul oldukları ve eser telif ettikleri bilinmektedir. Öte yandan sultan ve emirler gerek etnik açıdan gerekse mezhepsel açıdan halktan farklı olduğu için halk ile aralarında irtibatı sağlamak açısından ulemaya ihtiyaç duymuşlardır. Bu nedenle sultanlar kendi meşruiyetlerini sağlamak, toplumun dini yapılarını kontrol altında tutmak, savaş ve ekonomik sıkıntılarda âlimlerin toplumu cesaretlendirme ve önemli kararlarda toplumu ikna etmek gibi özelliklerinden yararlanmak için ulema ile yakın münasebet içinde bulunmuşlardır. Buna karşın ulema da gerek medrese ve darülhadis gibi kurumlarda görev alabilmek gerekse bireysel olarak huzur içinde ilmî çalışmalarını sürdürebilmek için siyasi istikrar ortamına ihtiyaç duymuştur. Bu da onların sultanlarla belli düzeyde bir ilişki içinde bulunmalarını gerektiriyordu. Bu durum onların çoğu zaman birbirleriyle olan ilmî ve sosyal ilişkilerini de doğrudan etkilemiştir. Bu ilişki ağı içinde oldukça çeşitli mezhep ve etnik grubun yaşadığı Memlûk toplumunda ulemanın toplum içindeki konumu da değişkenlik göstermektedir. Özellikle halk Hz. Peygamber'e ve hadis ilmine duyduğu ilgi gereği hadis ile meşgul olan ulemaya ayrı bir değer atfetmiştir. Bu çalışmada genel olarak ulemanın özelde ise muhaddislerin gerek siyasilerle gerek birbirleriyle ilişkileri, toplumun hadis ve sünnet anlayışı ve muhaddislerin toplumdaki konumu, dönemin biyografi ve tarih kitaplarından hareketle mukayeseli olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, memlûkler, ulemâ, muhaddis, medrese

ABSTRACT

It is known that the Mamlûk Sultans gave weight to scholars, especially *ḥadīth* scholars and *ḥadīth* science. The Mamlûk Sultans engaged in science and compiled works. On the other hand, since the Sultans and the Emirs were different from the people in terms of ethnicity and sect, they needed scholars to establish contact with the people. The Sultans were in contact with scholars to ensure their legitimacy, to control the religious structures of the society, to encourage the society in war and economic troubles, and to persuade society in important decisions. The Scholars also needed political stability in order to work in institutions such as madrasahs and Dâr al-*ḥadīth*, and to continue their scientific studies in peace. Therefore, the Scholars

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Nagihan Emiroğlu (Arş.Gör.Dr.), Çukurova
Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri,
Hadis, Adana, Türkiye
E-posta: nyanar@cu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9998-3486

Başvuru/Submitted: 05.02.2020
Revizyon Talebi/Revision Requested:
01.03.2020
Son Revizyon/Last Revision Received:
04.03.2020
Kabul/Accepted: 06.03.2020

Atıf/Citation: Emiroğlu, Nagihan. Memlûklerde
Hadis ve Ulema. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of
Islamic Review* 10/1, (Mart 2020): 365-387.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2020.685155>

should have been in contact with the Sultans. This situation often affected their scientific and social relations with each other. In the Mamlûk community, where various denominations and ethnic groups lived, the position of the scholars in society varied. The people gave a special value to the scholars who were busy with the *hadith* because of their interest in the Hz. Prophet and the science of the *hadith*. In this study, the relationship of the Scholars and especially the *muḥaddith* with the politicians and each other, the understanding of the *hadith* and sunna of the society and the position of the scholars in the society will be discussed.

Keywords: *Hadith*, mamlûks, scholars, *muḥaddith*, madrasah

EXTENDED ABSTRACT

The Mamlûk Turkish State (648-923/1250-1517) was a state that triumphed against the Mongols and the Crusaders. The Mamlûk Turkish State which dominated Egypt, Damascus and Hijaz, the most important regions of the Islamic world for nearly three centuries, had a great impact on the Islamic states after that, especially the Ottoman Empire, with its political and scientific institutions. The Mamlûk State where developments could be regarded as the summit in terms of science as well as political achievements, should be handled in terms of hadith science. Because this period was a rich period where many muḥaddithûn were trained, the best examples of hadith literature were written, and they offer basic resources to today's researchers in every field of the Islamic sciences.

One of the reasons why hadith science became popular in this period is that the Muslims living in the Mamlûk s period were the people who knew that the most important science center, Baghdad, was recently destroyed by the Mongols, and who actually fought against the Mongols. This situation should have prompted them to hold on the Qur'an and *sunna* more tightly, and to adopt a simple and clean contract as in the first years of Islam, rather than new theoretical-philosophical debates. In addition to the hadith science in society, the fact that much more importance was given to the life of Sufism and zuhd, and the positioning of society in a high position in the hadith science and muḥaddithûn shows this.

Mamlûks took many of their features from the Ayyûbid State, which ruled before them in the geography they dominated. There are some applications of the Ayyûbids on the background of the importance given to the science of hadith in society. One of the reasons why madrasahs and *Dâr al-ḥadîth* were built during the Ayyûbid period was to take a precaution against Shii, and to adopt the Sunni contract. Because of this purpose, the Ayyûbids gave much more importance to Asharism than to other sects, with the thought that they were the best representatives of Sunni in general. Overtime, this attitude became more radical in the name of Asharism. As a result of the efforts made to spread and strengthen the Asharism, the majority of the people adopted it. When the Mamlûks came in time, it was not possible to eliminate the Ashari/Shafii effect from the Ayyubids despite some practices such as the appointment of judges from four different sects. The negative policies followed by the Shia tendencies against the hadith led to the selection of hadith and circumcision as the method of protecting the Sunni in Egypt and Damascus, and the emphasis on the hadith. Accordingly, the number of *Dâr al-ḥadîth* in the

region, and the importance given by the society to the hadith education increased. This situation seems to be the main reason underling the fact that hadith science developed significantly during the Mamlūk period.

The importance of the Mamlūk Sultans and Emirs, who gave importance to science and scholars in general, to give special importance to science of the hadith and scholars, which were engaged in hadith, and the presence of Sultans and Emirs, who attended the hadith assemblies, listened and narrated the hadith, and classified the works, can be mentioned among the factors affecting the development of the hadith.

Another reason for the hadith science to be highly developed and widespread among the Mamlūks during the Mamlūk is the high number of places and facilities where the science of hadith could be collected. Because there were quite different and easy ways to collect hadith education in this period.

A large number of *Dār al-ḥadīth* allocated to hadith science, especially madrasahs, where other Islamic sciences were collected, mosques where people from all walks of life could easily participate without any quota, age or scientific level limitation, served as training institutions as well as hankhah, ribat, lodges, libraries and tombs that served as an educational institution made the hadith science easily accessible, and offered numerous possibilities for those who wanted to collect hadith science.

Some situations arising from the technical characteristics of hadith science should have contributed to the spread of hadith science in the society and to increase the number of scholars receiving hadith education. Practices belonging to the science of hadith, such as isnad, acceptance of the method of icazet and concluding the sema and spelling councils that can be easily attended by all sects, and which gained widespread in many cities during the Mamlūks, led to the formation of a mobility and liveliness in favor of hadith science in the society.

It can also be thought that the upbringing of the Mamlūk Sultan and Emirs, brought from various countries as devshirme, with the love of Prophet and perception of the *sunna*, gave them a special emphasis on the science of hadith when they came power. In addition, the fact that Turks, who love to fight and are a strong nation, have adopted the understanding of jihad for God should be considered. In this regard, the science of hadith has performed a role that encourages both the sultan and emirs and the society which they managed. It can be said that this understanding also leads to the fact that the science of hadith has had a special place for the administrators.

In the Mamlūk society, scholars generally received education in many branches of Islamic sciences and they wrote works by giving lectures in each branch of science. For this reason, many of comrades in this period were also good historians, good jurists, good commentators. In Mamlūk society, apart from being a group that produced information, scholars had a different function. Since the Sultans and the Emirs were different from the people in terms of ethnicity and sectarian, they needed scholars to establish contact with the people. Sultans have been in

contact with scholars to ensure their legitimacy, to control the religious structures of the society, to encourage the society in war and economic troubles and to persuade society in important decisions. The Scholars also needed a political stability in order to work in institutions such as madrasahs and *Dār al-ḥadīth* and to continue their scientific studies at peace. Therefore, the Scholars should have been in contact with the Sultans. This situation has often affected their scientific and social relations with each other.

In the Mamlūk community where various denominations and ethnic groups live, the position of scholars in society varies. The people gave a special value to the scholars who were busy with the *ḥadīth* because of their interest in the Hz. Prophet and the science of the *ḥadīth*. In this study, the relationship of the Scholars and especially the *muḥaddith* with the politicians and each other, the understanding of the *ḥadīth* and *sunna* of the society and the position of the scholars in the society will be discussed.

Giriş

Memlük Türk devleti (648-923/1250-1517), Moğol ve Haçlılar'a karşı önemli zaferler kazanmış ve tarihte kendisinden söz ettirmiş bir devlettir. Yaklaşık üç asır İslâm dünyasının en önemli bölgeleri olan Mısır, Şam ve Hicaz'ı hâkimiyeti altında bulunduran Memlük Türk devletinin, siyasi ve ilmî müesseseleriyle başta Osmanlı Devleti olmak üzere kendisinden sonra kurulan İslâm devletlerine büyük tesiri olmuştur. Siyasî başarılar kadar ilmî yönden de zirve sayılabilecek gelişmelerin yaşandığı Memlük devletinin, hadis ilmi açısından da hususen ele alınması gerekmektedir. Zira bu dönem pek çok muhaddisin yetiştiği, hadis edebiyatının en güzel örneklerinin kaleme alındığı, İslâmî ilimlerin her alanında günümüz araştırmacılarına temel kaynaklar sunan zengin bir dönemdir.

Moğol istilası başta olmak üzere İslâm dünyasını tehdit eden kargaşa ve fitne ortamından kaçarak çok sayıda âlimin, siyasi açıdan daha güvenilir bir bölge olan Dımaşk ve Mısır'a göç ettiği Memlükler döneminde, gerek toplumun gerekse sultan ve emirlerin ilme ayrı bir önem göstermesi, toplum yapısı gereği idarî yapı ve halk arasında irtibatı sağlayan âlimlerin bizatihi sultan ve emirler tarafından himaye edilerek yüksek mevkilere getirilmesi, çok sayıda eğitim-öğretim mekânının kurulmasına zemin hazırlamıştır. Bu mekânlara, her türlü maddi gideri karşılayacak vakıfların tahsis edilmesi onların uzun süre ayakta kalmasını sağlamıştır. Temel eğitimden, yükseköğretime kadar her seviyede eğitim veren bu kurumlarda hadis eğitimi verildiği bilinmektedir.

Bu dönemde hadis eğitiminin alınabileceği yerler öncelikle, vakıf kurucuları ya da sultan tarafından atanan hocası, çalışanları, belli kuralları, eğitim şekli ve her ne kadar sistematik olmasa da müfredatları bulunan kurumlardır. Temel eğitimin alındığı ilk basamak olan mektepler, farklı branşlardan derslerle birlikte hadis ilminin de tahsil edildiği medreseler ve dârülhadisler, herhangi bir sınırlama olmadan her yaştan kişinin rahatlıkla katılabileceği, belli bir süresi ve müfredâtı bulunmayan, ibadet yeri olmanın yanında dönemin âlimlerinin ders halkaları oluşturduğu camiler ve bunlara ilaveten hankâh, ribât, zaviye ve daha özel meclislerin kurulduğu evler, bahçeler, türbe ve kütüphaneler hadis eğitiminin alınabileceği mekânlar arasındadır.

Toplumun hadis eğitimini rahatlıkla alabileceği çok sayıda kurumun olması, Memlük sultanlarının ulemaya özel olarak da hadis ulemasına ve hadis ilmine önem vermesi ve daha pek çok sebep bu dönemde hadis ilminin son derece yaygınlaşmasını sağlamıştır. Günümüzde Memlük devletinin önemiyle orantılı olarak yeteri kadar çalışma bulunmadığını söylemek mümkünken özel olarak bu dönemdeki hadis çalışmalarını konu alan araştırmalar ise son derece azdır. Bu dönemi hadis açısından ele alan en kapsamlı ve alanında ilk çalışma Halit Özkan'ın *Memlüklerin Son Asrında Hadis*¹ adlı eseri olmakla birlikte, Ferhat Gökçe'nin "Türkiye'de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları"² adlı makalesinde de ele aldığı gibi ilgili çalışmaların neredeyse tamamı bu dönemde yaşamış bir müellifin hayatı ve bir eseri ya da hadisçiliği ile

1 Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014).

2 Ferhat Gökçe, "Türkiye'de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013).

ilgili yapılan çalışmalardır. Bu nedenle hadis ilmine atfedilen değer, muhaddislerin toplumdaki konumu, onların sosyal ve siyasilerle ilişkileri gibi konuları dikkate alarak bir bütün halinde dönemi ele alan çalışmaların yeterli düzeyde olmadığı görülmektedir. Bu nedenle bu makale oldukça çeşitli mezhep ve etnik grubun yaşadığı Memlûk toplumunda, hadis ilminin neden önemli olduğu ve diğer İslâmî ilimlere nazaran neden daha fazla yaygınlık gösterdiği, meslek olarak hadis eğitiminin içinde yer alan muhaddisler ile gönüllü olarak hadis ilmine katkı sağlayan muhaddislerin toplum içindeki konuları gibi konuları ele almayı amaçlamaktadır.

Memlûklerde Hadis

Memlûkler döneminde diğer ilimlerle birlikte hadis ilmine oldukça fazla önem verildiği görülmektedir. Bu dönemde hadis ilminin revaç bulmasının arka planı hakkında düşünmek gerekmektedir. Diğer sosyal olaylarda olduğu gibi bu duruma zemin hazırlayan pek çok etken bulunmaktadır. Memlûkler döneminde yaşayan müslümanlar, kısa bir zaman önce İslâm toplumlarının en önemli ilim merkezi olan Bağdat'ın Moğollar tarafından tahrip edildiğini bilen ve bilfiil Moğollarla mücadele etmiş olan kimselerdir. Bu durum onların Kur'an ve Sünnete daha sıkı bir şekilde tutunmalarına ve yeni kelâmî-felsefî tartışmalardan ziyade İslâm'ın ilk yıllarındaki gibi sade ve temiz bir akideye sahip çıkmaya sevk etmiş olmalıdır. Toplumda hadis ilmi yanında tasavvuf ve zühd hayatına çok daha fazla ehemmiyet gösterilmesi ve toplumun hadis ilmi ve muhaddisleri yüksek bir mevkide konumlandırması bunu gösterir niteliktedir. Bu nedenle ailede Kur'an öğrenmekle başlayan temel eğitim, sonrasında hadis eğitimi ile devam etmiştir. Hadis alanında ihtisaslaşma olmasa bile dinî saiklerden dolayı Kur'an ve hadis eğitiminin öncelenmesi, toplumda ilimle meşgul olan pek çok kişinin asgarî düzeyde hadis bilgisi almasına imkân vermiştir. Bu durum meslekten tarihçi olan âlimlerin eserlerinde dahi sıklıkla hadis kullanması ve muhaddisleri taltif etmesi şeklinde tezahür etmiştir.

Memlûkler pek çok özelliğini, hâkim oldukları coğrafya da kendilerinden önce hüküm süren Eyyübî devletinden almıştır. Bu nedenle toplumda hadise verilen ehemmiyetin arka planını tespit ederken Eyyübîlerin bazı uygulamalarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Eyyübîler zamanında medrese ve dârülhadislerin inşa edilme sebeplerinden biri de Mısır ve Suriye'de Fâtımîler'in (267-567/909-1171) yaymak için çalıştıkları Şiîliğe karşı bir tedbir almak ve Sünnî akideyi benimsetmektir. Sünnîliği en iyi temsil eden düşünce sisteminin Eş'arîlik olduğunu düşünen ve kendisi de koyu bir Eş'arî olan Selâhaddin-i Eyyübî (ö. 589/1193), genel politikaya uygun olarak, Şâfîilik ve Eş'arîliğe diğer mezheplerden çok daha fazla ehemmiyet göstermiştir.³ Onun Eş'arîliği yaymaya yönelik politikaları oğlu el-Melikü'l-Azîz İmâdüddin (ö. 595/1199) zamanında daha radikal bir hal almış; hatta bu süreçte Hanbelîlerin Mısır'dan çıkarılması dahi

3 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 1/13 (muhakkikin girişi).

düşünölmüştür.⁴ Eş'arî kadısı Sadreddin Abdölmelik b. Dirbâs'ın halka zorla Eş'arîliği dayattığı, karşı çıkanları ise tekfir ettiği söylenmektedir.⁵ Yemen bölgesinde egemen olan Şâfîiler arasında uzun yıllar Ahmed b. Hanbel'in itikadî görüşleri yaygınken, Selahâddin-i Eyyübî'nin Yemen'i fethetmesinden sonra, Eş'arîliğin yayılması ve güçlenmesi için gösterilen gayret neticesinde, Yemen Şâfîiler'inin büyük çoğunluğu Eş'arî itikâdını benimsemiştir.⁶ Memlükler zamanında gelindiğinde ise özellikle Memlük sultanı el-Melikü'z-Zâhir Rükneddin Baybars (658/1260-676/1277) dört ayrı mezhepten kadı uygulamasını getirmiş⁷ olsa da Eyyübîlerden gelen Eş'arî/Şâfî etkisini yok etmek mümkün olmamıştır. Hatta Makrîzî (ö. 845/1442) Eyyübîler zamanında başlayan Eş'arî düşüncesine göre yazılan ve mürşide olarak adlandırılan risalenin, geceleri nafile namaz vaktinde okunması uygulamasının, kendi yaşadığı dönemde hâlâ devam ettiğini ifade etmektedir.⁸ Bu durum Eyyübîler döneminde sünniligi yayma amacına en iyi şekilde hizmet ettiği düşünölen Eş'arîliğin etkisinin Memlükler döneminde de ciddi şekilde devam ettiğini göstermektedir. Fatîmîler'in hadise karşı izledikleri olumsuz politikalar, Mısır ve Şam bölgesinde Sünniligi koruma yöntemi olarak hadis ve sünnetin seçilmesine ve hadise yapılan vurgunun artmasına neden olmuştur. Buna bağlı olarak bölgedeki dârülahadislerin sayısı ve toplumun hadis eğitimine verdiği önem de artmıştır.⁹ Zehebî, Fatîmîler döneminde hadis rivâyetine karşı olumsuz bir tavır sergilendiğini, muhaddislerin zorla, maddi kuvvetle hadis rivâyetinden alıkonulduklarını, sünnetin yok edilerek kendi Şîi kaynaklı fikirlerinin benimsetilmeye çalışıldığını ifade etmektedir.¹⁰ Zehebî'ye göre, Şîi düşünce sistemi, sünniligin temelini teşkil eden Hadis ilmini yok etme üzerine bina edildiğinden, sünniligin de bir tepki ve tedbir olarak dinî ve siyasî yapılanmasını hadis temelli inşa etmesi kaçınılmazdır.¹¹ Buradan hareketle bölgedeki Eş'arîlik hadis taraftarlığı üzerine kurulmuş bir düşünce sistemi olmuştur. Bu durum Memlükler döneminde hadis ilminin bu denli gelişmiş olmasının altında yatan ana sebep gibi gözükmektedir.¹²

- 4 İbn Kesîr'in ifadelerinden el-Melikü'l-Azîz'in Hanbelîlere yönelik olumsuz tavrını ve hatta Hanbelîleri Mısır'dan çıkartma fikrini tasvip etmediği anlaşılmaktadır. Zira o, el-Melikü'l-Azîz'in av esnasında attan düşmesini ve bu kazadan birkaç gün sonra da vefat etmesini Allah tarafından kendisine verilen bir ceza olarak nitelendirmektedir. Bu cezanın sebebi de hiç şüphesiz Hanbelîlere karşı beslediği kötü düşüncelerdir. Ebü'l-Fida İmâdüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdölmuhsin (Kahire: Dâru'l-Hicr, 1997-1999), 16/684.
- 5 Ebü Muhammed Ahmed b. Ali Makrîzî, *Kitâbü'l-mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr (el-Hutat)*, (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 4/51.
- 6 Ümit Toru, "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1 (2018), 268-269.
- 7 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 17/460; Bedreddin Mahmud b. Ahmed Aynî, *İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân*, thk. Muhammed Muhammed Emin (Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 2009), 1/407.
- 8 Makrîzî, *el-Hutat*, 4/51.
- 9 Bkz. Ekrem Yücel, "Dâru'l-Hadislerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 13/1 (2015), 98-102.
- 10 Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 18/497.
- 11 Mehmet Sever, *Bahrî Memlükler Dönemi Mezhep Hareketleri (1250-1382)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 58.
- 12 Ayrıntılı bilgi için bkz. Nagihan Emiroğlu, "Hadis İlmi Açısından Bahrî Memlükler Döneminde Hanbelî-Eş'arî Münasebetleri", *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 458-470.

Genel olarak ilme ve ulemaya önem veren Memlûk sultan ve emirlerinin özelde hadis ilmine ve hadis ile meşgul olan ulemaya ayrı bir ehemmiyet göstermesi de bu dönemde hadis ilminin gelişmesine etki eden faktörler arasında zikredilebilir. Sultan ve emirlerin âlimlere gösterdiği ihtimamı, onlara gönderdiği göreve tayin mektuplarında kullandığı ifadelerden de anlamak mümkündür. Nitekim 730 (1330) yılında babası Bedreddin b. Cemâa'nın (ö. 733/1333) yerine zâviyenin tedris faaliyetlerini yürütmek üzere İzzeddin b. Cemâa'nın görevlendirildiği mektupta gerek babası gerekse İzzeddin için övgü dolu ifadeler kullanılmıştır.¹³

Sultanlar arasında doğrudan ilimle iştiğal eden, çeşitli vesilelerle ilmî toplantılar düzenleyerek ilme olan ilgisini gösteren, medreselere giderek dönemin âlimlerinden bizzat hadis dinleyen hatta el-Melikü'n-Nâsır Hasan gibi eser istinsah edenler de bulunmaktadır.¹⁴ Memlûk emîrlerinden Alemüddin Sencer b. Abdullah da İmam Şâfiî'nin *Müsned*'ini rivâyet ederek eseri güzel bir tertibe sokmuş ve iki cilt halinde şerh etmiştir.¹⁵ el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un memlûklerinden olan ve uzun süre Dımaşk naibliği yapan Emîr Seyfeddin Tenkiz (ö. 741/1340)¹⁶, askeri başarılarının yanı sıra hadis ilmi ile meşguliyeti ve dindarlığı ile de öne çıkmaktadır. Emîr Tenkiz, İbnü's-Şihne'den *Sahîh-i Buhârî*'yi pek çok kez dinlemiştir.¹⁷ Şeyh Abdurrahman b. Abdülmevla b. İbrâhim el-Yeldânî'den (ö. 725/1325) Tahâvî'nin *el-Âsâr* adlı eserini dinlemiş ve bu eseri yeniden tertip etmiştir.¹⁸ *Sahîh-i Müslim*'i de semâ yoluyla alan Tenkiz, İsâ el-Mut'im ve Ebu Bekir b. Abdüddâim'den hadis dinlemiş ve kendisi de hadis rivâyet etmiştir. Nitekim Medine'de Muhyiddin Abdülkadir b. Muhammed b. İbrahim el-Makrizî, *Sülâsiyyâtü'l-Buhârî* adlı eseri Tenkiz'in huzurunda okumuştur.¹⁹ Hadis rivâyet eden bir başka emîr de Aybek el-Cemâlî'dir. Dönemin hanım muhaddislerinden Fatıma bint Abdurrahman b. İsâ ed-Debehî, Dımaşk emîri Aybek el-Cemâlî'den²⁰ *Cüz'ü Zekeriyya el-Belhî* adlı eseri dinlemiş ve icazet almıştır.²¹

13 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sâfi sinâ'atil-inşâ*, (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1922), 9/227-228.

14 Fatih Yahya Ayaz, *Memlûkler (1250-1517)*, (İstanbul İsam Yayınları, 2015), 135-136.

15 Ebü Muhammed el-Hasen b. Ömer İbn Habib el-Halebî, *Tezkiretü'n-nebih fi eyyâmî'l-Mansûr ve benih*, (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1982), 1/245; Celal Yusuf el-Attârî, *Hareketü't-te'lifi'l-ilmî fi Mısır ve's-Şam fi'l-asri'l-Memlûki el-evvel* (Amman: Dâru'l-Fikr, 2010), 14.

16 Ayrıntılı bilgi için Bkz. Fatih Yahya Ayaz, "Tenkiz", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2016), EK-2/598-599.

17 Ebü's-Safâ Halil b. Aybeg Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türki Mustafa (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 10/260.

18 Ebü's-Safâ Halil b. Aybeg Safedî, *Nektü'l-himyân fi nüketi'l-umyân*, (Kahire: Dâru'l-Medîne, 1911), 189.

19 Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 10/260-261.

20 Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalanî İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-miet's-sâmine*, (Beirut: Dâru'l-Cil, 1993), 1/423.

21 Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz Zehebî, *Mu'cemü şühühî'z-Zehabî*, thk. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfi (Beirut Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990), 431; Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Râfi' İbn Râfi', *el-Vefeyât*, nşr. Salih Mehdi Abbâs - Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut Müessesetü'r-Risâle, 1982), 1/303-304; Ebu Abdullah Muhammed Takıyyüddin el-Fâsi, *Zeylü'l-Takyid fi ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beirut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1410/1990), 2/387; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/223-224; Ömer Rıza Kehhâle, *A'lâmü'n-nisâfi âlemedi'l-Arab ve'l-İslâm*, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 4/72.

Sultan ve emîrlerin başta *Sahih-i Buhâri* olmak üzere hadis kitaplarının okunmasına, açılış derslerinde, törenlerde, saray derslerinde hadis rivayetine önem vermesi, toplumda hadis ilmine olan ilgiyi daha da artırmış olmalıdır. el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun, Kahire'de bulunan Siryâkûs denilen bölgedeki sarayının yakınına inşa ettirdiği hankahın²² açılış törenine iştirak eden çok sayıda sûfi, kadı ve âlime büyük bir ziyafet tertip etmiş, bu törende Sultan, Bedreddin b. Cemâa'nın *Tüsâiyyât*'ından 20 hadisi, oğlu İzzeddin b. Cemâa'dan dinlemiştir. İzzeddin b. Cemâa'ya güzel bir kaftan hediye ederek ikramda bulunan Sultan, İbn Cemâa başta olmak üzere orada bulunan pek çok âlime 30000 dirhem ihsan etmiştir.²³

Memlük sultan ve emîrleri bizzat kendileri ilimle meşgul olmalarının yanısıra çocuklarını da ilim meclislerine göndererek onların ilimden istifade etmelerini sağlamışlardır. Nitekim Emîr Rükneddin Baybars'ın kızı ile torunları; Emîr Seyfeddin Doğan'ın kızları 733 yılında Eşrefiye Dârülhadisi'nde Mizzi'nin (ö. 742/1341) de hocalık yaptığı ve çok sayıda dinleyicinin yer aldığı bir derse iştirak etmişlerdir.²⁴

Memlükler döneminde hadis ilminin oldukça gelişmiş ve toplum nezdinde yaygınlaşmış olmasının bir başka sebebi olarak hadis eğitimi tahsil edilebilecek mekânların ve imkânların çokluğu gösterilebilir. Sultan ve emirler başta olmak üzere yöneticilerin hadis ilmine bu denli önem verdikleri Memlük devletinde, hadis eğitimi tahsil etmenin oldukça farklı ve kolay yolları olması kaçınılmazdır. Sultan ve emirler diğer İslâmî ilimlerin de tahsilinin yapıldığı medreseler başta olmak üzere hadis ilmine tahsis edilen çok sayıda darülhadis de inşa etmişlerdir. Eyyübiler zamanından kalan eğitim kurumu inşa faaliyetleri bu dönemde de devam etmiş başta Dımaşk olmak üzere Memlük coğrafyasında pek çok darülhadis inşa edilmiştir. Ayrıca farklı amaçlara hizmet etmekle birlikte bir eğitim kurumu olarak hizmet veren hankâh, ribat, zaviye, kütüphane ve türbeler de hadis eğitimi tahsil etmek isteyenler için imkân sunmuştur.

Herhangi bir kontejan, yaş, ilmi seviye sınırlaması olmayan her kesimden halkın rahatlıkla katılabileceği camilerde yapılan hadis dersleri ise hadis ilmini kolayca ulaşılabılır kılmıştır. Camilerde kurulan bazen tek bir hocanın bazen birden fazla hocanın gözetiminde yapılan ve gerek hoca gerek dinleyici olarak kadınlarında rahatlıkla iştirak edebildiği sema ve imla meclislerinde başta temel eserler olmak üzere çok sayıda cüz, mucem ve meşyeha tarzı eserler okunmuştur. Ahmed b. Ebû Talib b. Ni'me, hocası Hüseyin b. Mübârek ez-Zebîdi'den aldığı icazetle, 706 (1306) yılından vefatına kadar yirmi dört yıl Dımaşk'ta Eşrefiye Dârülhadisi, el-

22 Bu hankah için Bkz. Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sâ*, 11/370.

23 Ebû Hafs Ömer b. el-Muzaffer İbnü'l-Verdî, *Târihu İbni'l-Verdî (Tetimmetü'l-muhtasar fi ahbâri'l-beşer)*, (Beyrut Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 2/269.

24 Abdullah b. Muhammed Kindirî, *Hutütu'l-ulemâ'l-karni'l-hâmis ila'l-âşir hicri nemâzic ve emsile* (Beyrut Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014), 513 (237. Sema kaydı).

Câmiu'l-Emevî ve el-Câmiu'l-Muzafferî'de *Sahîh-i Buhârî*'yi yaklaşık altmış defa okutmuştur.²⁵ Camilerde diğer İslâmî ilimler ile birlikte hadis eğitimine ayrıca önem verildiği görülmektedir. Dımaşk'da meşhur Emeviyye Camii'nde İbn Şeddâd (ö. 684/1285) kendi zamanında cami bünyesinde beş hadis halkasının bulunduğunu kaydetmektedir.²⁶ İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Birzâlî (ö. 739/1339), Bedreddin İbn Cemâa, Zehebî (ö. 748/1348), İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi meşhur muhaddisler medrese ve dârülhadislerdeki görevlerinin yanı sıra Emeviyye Camii'nde de hadis okutmuşlardır. Üstelik bu cami söz konusu pek çok meşhur muhaddisin ilim hayatında, gençlik yıllarından itibaren önemli bir yer teşkil etmiştir. Nitekim 678 (1279) yılında Emeviyye Camii'nde Mizzî'nin 24 yaşında kârî ve kâtip olarak görev yaptığı bir hadis meclisinde, dinleyiciler arasında henüz 13 yaşında olan Birzâlî de bulunmaktadır.²⁷ Yine Birzâlî, 679 (1280) yılında burada kardeşi Ebû Tâhir İsmâil ile birlikte Alâuddîn Ebû'l-Kâsım Ali b. Balabân b. Abdullah el-Makdisî'ye Sad b. Ebû Vakkâs'ın *Müsned*'ini okumuştur.²⁸ Kurulan hadis halkaları sayesinde pek çok âlimle tanışıp ders almanın mümkün olduğu anlaşılan bu camide küçük yaşlarından itibaren bazı muhaddisler, çeşitli eserlerin icazetlerini alma imkânına sahip olmuşlardır. Bu muhaddislerden bir diğeri olan İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) ise 753 (1352) yılında 17 yaşında iken *Cüz'ü Ömer b. Rûh* adlı eseri Ebû'l-Fazl Muhammed b. İsmâil b. Ömer ed-Dımaşkî ile Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdülğanî el-Hanbelî'nin huzurunda okumuş ve her iki hocasından da icazet almıştır.²⁹ Söz konusu muhaddisler ilerleyen yaşlarında hadis meclislerinde hoca olarak görev yapmışlardır.³⁰

Hadis ilminin teknik özelliklerinden kaynaklanan bazı durumlar da toplumda hadis ilminin yaygınlaşmasına ve hadis eğitimi alan âlimlerin sayısının çok olmasına katkı sağlamış olmalıdır. Memlûk toplumunda en geçerli öğretim yolu kabul edilip yaygın olarak kullanılan yöntem, önceki asırlarda olduğu gibi sema ve kiraat yöntemidir. Bu nedenle sema ve imla dersleri son derece yaygın olarak yapılmaya devam etmiştir. Bununla birlikte icazet sistemi de bu dönemde çok kullanılan hadis tahammül yollarından biri olmuştur. Genel olarak muhaddisler, Müslümanlara has bir uygulama olan isnadın devamlılığını sağlamak adına icazet yöntemi ile hadis tahammülü konusunda biraz esnek davranmışlar mecliste bulunmayan ya da henüz beşikte olan çocuklara da icazet vermişlerdir. Bu durum başta ulema ailelerinde olmak üzere

25 Zehebî, *Mu'cemü şüühî 'z-Zehabî*, 92-93; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve 'n-nihâye*, 18/327-328; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü 'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkadir Arnaût-Mahmud Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1992), 8/162; Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Câmi 'u'l-Hanâbile el-Muzafferî bi-Sâlihiyyeti Cebeli Kâsiyûn*, (Beyrut Dâru'l-Beşâiril-İslâmiyye, 2002), 11, 566.

26 Ebû Abdullah Muhammed b. Ali İbn Şeddâd, *el-A'lâku 'l-hatire fi zikri ümerâ 'i's-Şâm ve 'l-Cezîre*, thk. Sami ed-Dehân (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1956), 85; Ebû'l-Mefâhir Abdülkadir b. Muhammed Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi 'l-medâris*, thk. İbrâhim Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 2/317.

27 Kindirî, *Hutûtu 'l-ulemâ*, 629-630 (293. Semâ kaydı).

28 Kindirî, *Hutûtu 'l-ulemâ*, 416 (190. Semâ kaydı).

29 Kindirî, *Hutûtu 'l-ulemâ*, 205-206 (289. Semâ kaydı).

30 Örnek için bkz. Kindirî, *Hutûtu 'l-ulemâ*, 355 (161. Semâ kaydı). Memlûklerde Hadis İlmi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlûkler Döneminde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asırlar)* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019).

genel olarak toplumda, küçük yaşta çocuklarını hadis meclislerine götürerek icazet almalarını sağlamak şeklinde tezahür etmiştir. Bu şekilde icazet alan çocuklar büyüyüp hadis nakletmeye başladıklarında çağdaşlarına göre sahip oldukları âli isnadlar sayesinde aranan, kendisine ilmî yolculuklar yapılan muhaddisler arasında olmuştur. Âli isnada ulaşma, isnadlı rivâyet, icazet yönteminin geçerli bir tahammül ve eda yöntemi olarak kabulü, her mezhepten kişinin rahatlıkla katılabileceği sema ve imlâ meclislerinin akdedilmesi gibi hadis ilmine ait olan ve Memlûkler döneminde pek çok şehirde yaygınlık kazanan uygulamalar, toplumda hadis ilmi lehine bir hareketliliğin ve canlılığın oluşmasına vesile olmuştur.³¹

Memlûk sultanları, devşirme olarak çeşitli ülkelerden getirilmiş ve pek çoğu İslâmiyet'i kitaplardan ziyade eğitmenlerinden yaşayarak öğrenmişlerdir. Memlûk sultan ve emirlerinin Peygamber sevgisi ve sünnet algısı ile yetiştirilmelerinin, onların yönetime geldiklerinde hadis ilmine ayrı bir ehemmiyet göstermelerini sağladığı da düşünülebilir. Ayrıca savaşmayı seven ve güçlü bir millet olan Türkler'in, ilâ-i kelimetullah için cihad ve gaza anlayışını benimsemiş olmaları da gözden uzak tutulmamalıdır. Bu konuda hadis ilmi hem sultan ve emirleri hem de yönettikleri toplumu cesaretlendiren bir rol icra etmiştir. Bu anlayışın da yöneticiler nezdinde hadis ilminin, ayrı bir yer işgal etmesine vesile olduğu söylenebilir.

Memlûk Uleması

Toplumun hadise olan merakının ve hadis ilminin hızlı gelişiminin bir meyvesi olarak bu dönemde muhaddis olarak isimlendirilen, eğitiminin belli bir aşamasında hadis tahammül edip rivayet eden çok sayıda kişi bulunmaktadır. Bu nedenle bu dönem tarih ve tabakât kitaplarında muhaddis olarak vasıflandırılan yüzlerce âlim bulmak mümkündür. Bununla birlikte, bunların tamamı hadis ilminde belli bir uzmanlık gerektirecek seviyede hadisle meşgul olmuş değildir. Ancak hadis hafızı olarak tavsif edilen muhaddislerin sayısının çokluğu dahi, bu dönemin hadis ilmî açışından ne kadar zengin olduğunu göstermek için yeterlidir. Hadis hafızı ya da sadece muhaddis olarak isimlendirilen bu âlimlerin ilmî yeterlilikleri gibi toplumsal ve siyasi konularını açışından da birbirinden farklı olduğu görölmektedir. Bu nedenle dönemin muhaddis olarak isimlendirilen âlimlerinin genel özelliklerini, hadis ilmi ile meşguliyetlerini ve geçim kaynaklarını da göz önünde bulundurarak toplumdaki konularını dikkate almak gerekmektedir.

Memlûk toplumunda âlimler genelde İslâmî ilimlerin pek çok dalında tahsil görmüş ve her bir ilim dalında dersler vererek eser telif etmişlerdir. Bu nedenle bu dönemdeki muhaddislerin pek çoğu aynı zamanda iyi bir tarihçi, iyi bir fakih, iyi bir müfessirdir. Bu dönemde yaşamış

31 Salih Yusuf Ma'tûk, *İlmü'l-hadis fi Mekketi'l-Mükerrreme hilâle'l-asri'l-Memlûki*, (Mekke Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1986), 105-107.

Nevevî (ö. 676/1277)³², İbn Teymiyye³³, Bedreddin b. Cemâa³⁴, Bîrzâlî³⁵, Mizzî³⁶, Zehebî³⁷, İbn Râfî‘ (ö. 774/1372)³⁸, İbn Kesîr³⁹, İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393)⁴⁰, Bulkinî (ö. 805/1403)⁴¹, Irâkî (ö. 806/1404)⁴² ve İbn Hacer (ö. 852/1449)⁴³ gibi âlimler hadis ilminde belli bir ilmî seviyeyi gösteren “Hafız” ünvanı ile anılmakla birlikte⁴⁴ sadece muhaddis olarak isimlendirilemeyecek tarzda çok yönlü âlimlerdir. Bu nedenle âlimlerin özelde muhaddis vasıfları üzerinden yapılan değerlendirmeler genel olarak ulemâ için de geçerli olmaktadır. Öte yandan Memlûk toplumunda ulemanın, bilgi üreten grup olmalarının dışında farklı bir fonksiyonu daha bulunmaktadır. Memlûk sultan ve emirleri gerek etnik açıdan gerekse mezhepsel açıdan halktan farklı olduğu için, halk ile aralarında irtibatı sağlamak açısından ulemaya ihtiyaç duymaktaydılar. Bu nedenle Memlûk uleması aynı zamanda siyasî ve idarî kadrolarda görev yapan birer yöneticiydiler. Bu özellikleri onların gerek ilmî ilişkilerine gerek siyasîlerle olan ilişkilerine gerekse toplumdaki sosyal konumlarına doğrudan etki eden bir unsur olmuştur.

Memlûk coğrafyasında yaşayan pek çok meşhur âlim birbirleriyle yakın arkadaşlıklar, dostluklar kurmuş, evlilik yoluyla birbirlerine akraba olmuşlardır. Kimi muhaddisler uzun yıllar hocalarından ayrılmamışlar, kimileri de çağdaşı oldukları muhaddislerden ders alıp ders vererek hem hoca hem talebe hem de iyi bir dost ilişkisi içinde olmuşlardır. Hocası Münzirî'nin uzun yıllar yanından ayrılmayıp talebelik yapan Şerefüddin ed-Dimyâtî,⁴⁵ yine onun önemli talebelerinden İbn Hallikân, Buharî râvisi Şerefüddin Ali b. Muhammed el-Yûnînî ve İbn Dakîku'l-îd,⁴⁶ Nevevî'nin yanından hiç ayrılmayan bu nedenle de kendisine Muhtasaru'n-Nevevî denilen öğrencisi İbnü'l-Attâr (ö. 724/1324),⁴⁷ Mizzî'nin kendisi lehine darülhadis

32 Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Zekerîyya Ümeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 4/174-176.

33 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/192-193.

34 Ebü'l-Fazl Takîyyüddin Muhammed b. Necm Muhammed İbn Fehd, *Lafzu'l-elhâz bi-zeyli Tabakâti'l-huffâz (Zeylü Tezkireti'l-huffâz içinde)*, thk. Zekerîyya Ümeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 73-75.

35 Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ali Hüseyinî, *Zeylü Tezkireti'l-huffâz li'z-Zehebî, (Zeylü Tezkireti'l-huffâz içinde)*, thk. Zekerîyya Ümeyrât (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 15-16; Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz (Zeylü Tezkireti'l-huffâz içinde)*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 234-235.

36 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/193-194.

37 Hüseyinî, *Zeylü Tezkireti'l-huffâz*, 22-23; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 231-232.

38 Hüseyinî, *Zeylü Tezkireti'l-huffâz*, 34-36; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 242.

39 Hüseyinî, *Zeylü Tezkireti'l-huffâz*, 38-39; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 238-239.

40 İbn Fehd, *Lafzu'l-elhâz*, 118-119; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 243.

41 İbn Fehd, *Lafzu'l-elhâz*, 135-141; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 244-245.

42 İbn Fehd, *Lafzu'l-elhâz*, 143-152; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 245-246.

43 İbn Fehd, *Lafzu'l-elhâz*, 211-218; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 251-252.

44 İbn Fehd, *Lafzu'l-elhâz*, 211-218; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 251-252.

45 Ebü Muhammed Abdülazîm b. Abdülkavî Münzirî, *Cevâbü'l-Hâfız Ebî Muhammed Abdil'azîm el-Münzirî el-Misrî 'an es'ile fi'l-cerh ve't-ta'dil*, thk. Abdülfettâh Ebü Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, 1990), 27-28 (muhakkikin mukaddimesi).

46 Münzirî, *Cevâbü'l-Hâfız*, 28 (muhakkikin mukaddimesi).

47 Alâeddin Ali b. İbrâhim İbnü'l-Attâr, *Tuhfetü'l-tâlibin fî tercemeti'l-İmâm Muhyiddîn (el-İcâz fî şerhi Ebî Dâvûd es-Sicistânî içinde)*, thk. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasan es-Selmân (Ürdün: Dârü'l-Eseriyye, 2007), 28 (muhakkikin mukaddimesi).

görevinden feragat ettiği öğrencisi Alâî,⁴⁸ hocası İbn Hacer'in vefatına kadar Kahire'yi terk etmeyen Sehâvî⁴⁹ gibi hadis âlimlerinin aynı dönemde ve aynı coğrafyada birbirleriyle etkileşim halinde yaşadığını göstermektedir. Muhaddisler arasında evlilik yoluyla da güzel dostluklar kurulduğu anlaşılmaktadır. İbn Kesîr, Mizzî'nin damadı ve talebesi olmuştur. Bu vesile ile kurulan yakınlığı Mizzî'nin damadı, kızı ve torunlarıyla birlikte yaptığı hadis derslerinde görmek mümkündür.⁵⁰ Aynı şekilde Heysemî uzun yıllar hocası ve kayınpederi olan Irâkî'nin yanından ayrılmamış, o hayattayken saygısından dolayı hadis rivayetinde bulunmamıştır.⁵¹ Muhaddisler çağdaşı olan diğer arkadaşlarıyla dostluk kurarken aynı zamanda birbirlerinden karşılıklı olarak istifade etmeyi de ihmal etmemişlerdir. Bu kapsamda hicri VIII. asır için en dikkat çekici münasebet Mizzî, İbn Teymiyye, Zehebî ve Birzâlî arasındaki ilişkidir. Bunlar yaşadıkları asra yön veren otorite muhaddislerdir. Bu âlimler birbirlerinden ders almışlar, birlikte hadis meclislerine katılmışlar, zor zamanlarında birbirlerinin yanında olmuşlar, birbirlerinden övgü ile söz etmişlerdir. Bu dört muhaddis arasındaki ilişki kendi akrabaları tarafından da dile getirilmektedir.⁵² Bir sonraki asırda ise Irâkî, Bulkinî, İbn Mülakkin, İbn Hacer, Sehâvî ve Süyüfî dönemin ilim hayatına yön veren muhaddislerden olmuşlardır.

Sayıca oldukça fazla olan Memlûk dönemi muhaddislerini, hadis ilmi ile meşguliyetleri itibariyle üç farklı kategoride değerlendirmek mümkündür. Bu dönemde muhaddis olarak zikredilen âlimlerden bazıları, dönemin ilim anlayışı gereği eğitim tahsillerinin belli bir zamanında hadis dersi almış veya belli ölçüde hadis rivayet etmiş kişilerdir. Söz konusu kişiler, ticaret ya da farklı bir meslekle uğraşmış olmaları nedeniyle ya hadis ilmi ile irtibatlarını kısmen devam ettirmişler veya rivayet icazeti aldıkları halde hadis rivayetiyle meşguliyetlerini tamamen bırakmışlardır. Nitekim İbn Fehd adıyla maruf Hasan b. Abdullah b. Muhammed el-Hâşimî el-Mekkî, Yahya b. Muhammed et-Taberî ve Fahreddin et-Tevzerî başta olmak üzere bazı hocalardan semâda bulunmuş, Şam ve diğer şehirlerdeki muhaddislerden icazet almıştır. Ancak hadis rivâyet etmeyiip kardeşi ile birlikte Yemen'e ticaret amaçlı yolculuk yapmaya başlamıştır.⁵³ Aynı şekilde Hüseyin b. Zeynüddin b. Muhammed el-Kaysî el-Kastallânî de bazı hocalarından semâi bulunan bir attâdır. Hüseyin b. Zeynüddin'in şiirle meşgul olduğu bilinse de hadis rivâyet ettiği bilinmemektedir.⁵⁴

48 Mehmet Yaşar Kandemir, "Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), 30/220.

49 Cengiz Tomar, "Sehâvî, Şemseddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009), 36/313.

50 Kindirî, *Hutûtu'l-ulemâ*, 134 (154. Semâ kaydı).

51 Mehmet Yaşar Kandemir, "Heysemî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998), 17/292.

52 Ebü Nasr Abdülvehhâb b. Ali Tâceddin es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed Tanâhî-Abdülfeftâh Muhammed el-Hulvî (Kahire Dâru'l-Hicr, 1992), 10/400; Ebü Bekir Muhammed b. Abdullah İbn Nâsirüddin, *er-Reddü'l-vâfir 'alâ men ze'ame bi-enne men semmâ İbn Teymiyye şeyha'l-İslâm kâfir*, thk. Züheyr Şâviş (Beirut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1991), 229. Ayrıca bkz. Nagihan Emiroğlu, "VIII/XIV. Asırda Hadis Eğitimi: Mizzî, İbn Teymiyye, Birzâlî, Zehebî Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (2019), 95-118.

53 Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*, (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 4/82.

54 Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 4/208.

Bu dönem muhaddislerinden bazıları ise bilfiil hadisle meşgul oldukları halde medrese ve darülhadis gibi resmi eğitim kurumlarında görev alamamış veya görev almayı tercih etmemişlerdir. Bu kişiler farklı bir yolla geçimlerini temin ederken aynı zamanda gerek camilerde gerekse kendi ev ve bahçelerinde hadis meclisleri kurarak hadis ilmüne gönüllü olarak katkı sağlamışlardır. Afifüddin Ebû Muhammed b. el-Hasan el-Vâsîti (ö. 656/1258) ticaretle meşgul olmasına rağmen seyahat ettiği yerlerde hadis tahsil eden ve talebe yetiştiren bir muhaddistir.⁵⁵ Mansûriyye Medresesi'nde kapıcı ve Harem-i Şerif'de temizlikçi olarak görev yapan Ebû Muhammed Bilal b. Abdullah el-Habeşi (ö. 733/1333), Yusuf b. İshak et-Taberî'den *Câmi'u't-Tirmizî*, Muhibbüddin et-Taberî'den *Sünenü Ebî Dâvûd*'u dinlemiştir. Bilal b. Abdullah, 731 (1331) yılında Ramazan ayının son on günü Harem'de Emînüddin b. el-Vânî'nin kıraatiyle *Câmi'u't-Tirmizî*'yi rivayet etmiştir.⁵⁶ Muhammed b. Muhammed b. Mansur el-Mısrî, Radiyyüddin et-Taberî'den *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Tirmizî*, *Sünen-i Ebî Dâvûd* ve *Sahîh-i İbn Hibbân*'ı dinlemiş ve hadis rivayet etmiştir. Harem'de temizlikçi olarak çalışan Muhammed b. Muhammed'den hadis dinleyenler arasında meşhur Hanbelî âlim İbn Kayyim el-Cevziyye de (ö. 751/1350) bulunmaktadır.⁵⁷ *Mişkâtü'l-Mesâbih* şârihi, meşhur muhaddis ve müfessir Tîbî, pek çok öğrenci yetiştirmiş, camilerde *Sahîh-i Buhârî* dersleri yapmıştır. Varlıklı bir aileden gelen Tîbî, her ne kadar cömertliği ve malını yoksullara infak etmesi sebebiyle ahir ömründe yoksul kalsa da, miras ve ticaret yoluyla büyük bir servet sahibi olmuştur.⁵⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Kaysî el-Mekkî (ö. 754/1353), Fahreddin et-Tevzerî'den *Muvatta*'nın Yahya b. Yahya rivayetini ve *Sünen-i Ebî Dâvûd*'u, Safiyyüddin et-Taberî ve kardeşinden *Sahîh-i Buhârî* ve diğer bazı eserleri dinlemiş ve hadis rivayet etmiştir. Nitekim İbn Sükker kendisinden *Sünen-i Ebî Dâvûd*'un bir kısmını dinlemiş ve icazet almıştır. Ticaret maksadıyla Yemen'e yolculuk yapan Muhammed b. Muhammed büyük bir mal varlığına sahiptir.⁵⁹ Dimaşk'ta İbnü's-Şihne, Ahmed b. Ebû Tâlib el-Haccâr ve Mizzî gibi muhaddislerden hadis tehsil eden, Zehebî ve İbn Kesîr'le arkadaşlık kuran ve hayatının ilk safhaları sıkıntılar içinde geçen müerrih İbn Şâkir el-Kütübî (ö. 764/1363), kitap ticareti yapmış ve bu sayede büyük bir servete sahip olmuştur.⁶⁰ Terzilik yapan İbrahim b. Hüseyin b. Ömer el-Mekkî (ö. 770/1369 civarı) 713 (1313) yılında Dimaşk'taki pek çok hocadan icazet almış ve hadis rivayetinde bulunmuştur.⁶¹ İbrahim b. Muhammed es-Sehmî el-Mekkî (ö. 770/1369), Radiyyüddin et-Taberî'den *Sahîh-i Buhârî* ve *Sünen-i Tirmizî*'nin bir kısmını ve *Cüz'ü Sufyan b. Uyeyne*'yi dinlemiş ve 769 (1368) yılında bir mecliste hadis rivayet

55 Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve veşeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1996), 48/298-299.

56 Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 3/380.

57 Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 2/325-326.

58 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 2/68-69.

59 Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 2/339.

60 İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, 3/451; Abdülkerim Özaydın, "Kütübî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 27/8.

61 Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 3/211.

etmiştir. İbnü'z-Zahire ondan övgü ile bahsetmiş ve onun kına ve tuz sattığını bildirmiştir.⁶² Görüldüğü gibi söz konusu muhaddisler, hadis rivayetinde bulunmuş, eser telif etmiş ve pek çok talebenin yetişmesine katkı sağlamış olmalarına rağmen geçimlerini hadis hocalığı yaparak değil, başka bir meslek icra ederek sağlamışlardır.

Memlükler döneminde bazı muhaddisler ise geçimini düzenli ve belirli bir maaşı olan medrese ve dârülhadis gibi eğitim kurumlarında görev alarak temin etmektedir. Medrese ve dârülhadislerin sayısının oldukça fazla bir şekilde artması civar yerlerden ulemanın Mısır ve Şam'a gelmesinde etkili olmuştur. Zira açılan her yeni kurum, dönemin uleması için bir iş imkânı da olmuştur. Bu nedenle bu tür eğitim kurumlarındaki mansıplar pek çokları tarafından önemli görülmüş, bir mansıp sahibi olmak, vefatına kadar sahip olduğu mansıbı kaybetmemek ve hatta mümkünse mansıbı kendi nesillerinden gelen ulemaya devretmek için yoğun bir gayret içinde olmuşlardır. Medrese ve dârülhadis gibi kurumların müderrislik, hocalık, müderris yardımcılığı (mûîd), Kuran ve hadis okuyuculuğu (kârî), imamlık ve hatiplik gibi çok sayıda istihdam alanı sunması bu kurumların sayısının artmasıyla daha da dikkat çekici hale gelmiştir. Zorunlu ve gerekli olan bu durum bazı âlimler için kârlı bir istihdam vesilesi olarak görülmüş, bazı kurumların yüksek gelirleri, maaş, burs, iâşe ve ibate adı altında mansıp peşinde koşan ve bu uğurda bazı usulsüz yollara başvuran kişiler tarafından kullanılmıştır.⁶³

Bu dönemde dinî ve idarî mansıpların bazı âlimler tarafından rüşvet yoluyla elde edildiği, mansıpların parayla satıldığı da söylenmektedir. Bu tür bir yola bazen mansıbı elinde bulunduran âlim, bazen de atamada etkili olan sultan ya da emîrler başvurmaktadır.⁶⁴ Nitekim 714 yılında hisbe görevine Fahreddin Süleyman el-Busrâvî yerine rüşvet ödemesi karşılığında kadî Bedreddin b. el-Haddâd atanmıştı.⁶⁵ 774 yılında nakîbüleşraf⁶⁶ Fahreddin Muhammed b. Ali b. Hüseyin'in, rüşvet karşılığı *şerîf* olmayan kimselere yeşil kıyafet giydirdiği iddiasıyla görevinden azledilmiştir.⁶⁷ Para ile satın alma bazı kurumların atama şartlarının da değişmesinde etkili olmuştur. Eyyûbîler zamanında Selâhaddin-i Eyyûbî tarafından 569 yılında kurulan Saîdü's-süedâ hankâhına sadece devlet erkânından biri atanırken, Memlükler döneminde para ile mansıp elde etme arttığından bu hankâha atanan kişilerin özellikleri de değişmiştir. 788 yılında Şihâbüddin el-Ensârî'nin bu göreve gelebilmek için 30000 dirhem ödediği bildirilmektedir.⁶⁸

62 Takıyyüddin el-Fâsî, *el-İkdü's-semîn*, 3/239.

63 Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İhtikali İslamî Eğitimin Sosyal Tarihi*, trc. İsmail Eriş (İstanbul: Klasik yayınları, 2015), 116.

64 Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İhtikali*, 117.

65 Ahmed Abdürrezzâk Ahmed, *el-Bezl ve'l-bertale zemene selâtîni'l-Memâlik (Dirâse ani'r-rüşve)*, (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-kitâb, 1979), 123-124.

66 Nakîbüleşraf, seyid ve şeriflerle ilgili işlere bakan yetkilidir. Memlükler zamanında Hz. Hasan ve Hüseyin'in soyundan gelenler kayıt altına alınmakta ve bu kişiler genellikle yeşil sarık giyinerek toplumda fark edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşraf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı, 2006), 32/322-324.

67 Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-'umr*, thk. Hasan Habeşî (Kahire: İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1994), 1/35.

68 İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr*, 1/318; Ahmed, *el-Bezl ve'l-bertale*, 124-125.

Mansıp karşılığı para ödemenin sonraki asırda da devam ettiği görülmektedir. Nitekim Taceddin Muhammed el-Hüsbanî, 812 yılında Nâibü'l-gaybe Emîr Bakça'ya 1000 dinar vermesi karşılığında, Dımaşk'ta hisbe, Beytûlmal vekilliği, kazasker, Dârüladl müftülüğü görevlerine getirilmiştir.⁶⁹ Bu dönemde zaman zaman mansıplar ulema aileleri arasında pazarlık konusu da olmuştur. Örneğin Benî Sübkî ile İbnü'l-Hatîb ailesi sahip oldukları mansıpları karşılıklı olarak değiştirmişlerdir. Buna göre Benî Sübkî'den biri İbnü'l-Hatîb ailesinden Kahire'deki bir mansıbı almış buna karşılık İbnü'l-Hatîb ailesinden biri de Benî Sübkî'nin Şam'da elinde bulundurduğu bir mansıba sahip olmuştur.⁷⁰

Bu dönemde Medrese ve dârülhadislerde görev almanın bir başka yolu ise, bir müderrisin oğlu, akrabası ya da yakın bir dostu için görevinden feragat etmesidir (*nüzul*). Bazen para karşılığı bazen karşılıksız olarak gerçekleştirilen nüzul, bazı âlimlerin kendi ellerinde fazlasıyla bulunan mansıplardan birini kendi arkadaşları ya da oğulları için elden çıkartması, onlar lehine emekli olması ya da kendilerine ödeme yapan kişilere makamlarını devretmeleri şeklinde gerçekleşmektedir. Bu fonksiyonları itibarıyla âlimler, kendilerinden sonra yerlerine geçecek kişileri belirlemiş olmaktadır.⁷¹ Kaynaklarda müderrislerin sahip oldukları görevleri birbirleri lehine bıraktıkları ile ilgili pek çok örnek bulunması, nüzulün bu dönemde sıkça başvurulan bir yöntem olduğunu göstermektedir. 690 yılında İbnü'z-Zemlekânî Kemaleddin Ebu'l-Meâlî Muhammed (ö. 727/1327), babasının ardından sahip olduğu Emîniyye Medresesi'ndeki görevini, meşhur kadılıkudât Necmeddin b. Sasrâ'nın (ö. 723/1323) Âdiliyye Medresesi'ndeki görevi karşılığında kendisine devretmiştir.⁷² 726 yılında Kadı Cemâleddin ez-Zura'î, Atabekiyye Medresesi'ndeki görevinden Muhyiddin Ebü'l-Fida İsmail b. Muhammed için feragat etmiştir.⁷³ 782 yılının Ramazan ayında Şihâbüddin b. Hiccî, eş-Şâmiyye el-Berâniyye'deki görevini Şihâbüddin b. Neşvân el-Havârî'ye bir bedel karşılığında devretmiştir.⁷⁴ Örneklerde de görüldüğü gibi mansıplara müderris atama çoğu zaman sultanın elinde olsa da kendi tercihleriyle mansıplara kimin atanacağını belirleyen büyük ölçüde mansıbı elinde tutan ulema olduğu görülmektedir.

Âlimlerin birbirleri lehine görevlerini bıraktıkları ile ilgili pek çok örnek olsa da her zaman istenilen nüzulün gerçekleşmediği, göreve gelecek yeni müderrisin durumunun da atamada etkili olduğu belirtilmektedir. Örneğin, Zehebî, Zâhiriyye Dârülhadisi'ndeki mansıbını Taceddin es-Sübkî'ye devretmek istemiş ancak Sübkî'nin genç olması sebebiyle nüzul gerçekleşmemiştir. Daha sonra Zehebî ölüm döşeğindeyken bu mansıbın Sübkî'ye verilmesi için söz almış ancak henüz yirmi bir yaşında olan Sübkî yine yaşı sebebiyle göreve getirilmemiştir.⁷⁵

69 Ebü Muhammed Ahmed b. Ali Makrîzî, *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, 1997), 6/550.

70 Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da bilgi ve sosyal pratik (Şam 1190-1350)*, trc. Büşra Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2014), 125.

71 Chamberlain, *Ortaçağ'da bilgi ve sosyal pratik*, 123-125.

72 Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/146.

73 Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/99.

74 Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/225. Görevi başkası lehine devretmek ile ilgili örnekler için Bkz. Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/108, 116, 146, 160, 168, 192.

75 Chamberlain, *Ortaçağ'da bilgi ve sosyal pratik*, 125.

Bahrî Memlûkler döneminde şahsi kabiliyet ve maddi imkânların yanında iyi bir hadis eğitimi almanın en önemli yollarından biri de ilimle meşgul olan, dârülhadis, medrese ve cami gibi kurumlarda ders veren ulema ailelerinden birine mensup olmaktır. Zira ilimle meşgul olan bir ailede doğanlar küçük yaştan itibaren hadis meclisleri ile tanışma ve meşhur âlimlerden babaları vesilesiyle icazet alma imkânına sahip olmaktadır. Âlim bir kişinin çocuklarının eğitimi ile ilgilenmesi çok tabii bir durum olmakla birlikte bu dönemdeki ilim anlayışı ve mansıpların babadan oğula miras kalması gibi yerleşik uygulamalar babaların, ailelerinin eğitimiyle yakından ilgilenmeleri hususunda teşvik edici bir rol oynamıştır.

Memlûkler döneminde babadan oğula mansıp görevinin geçtiği ile ilgili pek çok örnek bulmak mümkündür. Zira bu uygulama genellikle dönemin uleması ve toplum tarafından da benimsenen yerleşik bir uygulama halini almıştır. Abdülvehhâb b. Ebû'l-Berekât Hasan b. Muhammed (ö. 660/1262) babasının vefatından sonra Nuriyye Dârülhadisi'ne hoca olarak atanmış, ilk dersine dönemin ulema ve hadis hafızları da iştirak etmiştir.⁷⁶ İbn Teymiyye'nin babası 682 yılında vefat ettiğinde, görev yaptığı Sükkeriyye Dârülhadisi hocalığına bir yıl sonra, yirmi iki yaşındaki oğlu İbn Teymiyye getirilmiştir.⁷⁷ 690 yılında Ali b. Abdülvâhid ez-Zemlekânî'den sonra Eminiyye Medresesi'ndeki görevine oğlu getirilmiştir.⁷⁸ 730 yılında Kalkaşendî, meşhur muhaddis Bedreddin b. Cemâa'nın oğlu İzzeddin'in, babası Bedreddin'in görevine getirildiği ile ilgili yazıyı nakletmektedir.⁷⁹ Eşrefiyye Dârülhadisi hocalarından Zeynüddin Ebû Hafs Ömer b. Müsellem el-Melehî (ö. 792/1390), Mesrûriyye ve Nâsiriyye medreselerinde de görev yapmış, Nâsiriyye'deki mansıbı ile ilgili kadılıkudât Burhaneddin b. Cemâa ile anlaşmazlığa düşmüştür. Bunun üzerine Atabekiyye'deki mansıp karşılığında Nâsiriyye'deki görevi kendisinden alınmıştır. Oğlu Şihâbeddin Ahmed, Dımaşk kadısı olunca 791 yılında onun için Nâsiriyye'deki tedris ve hitabet görevlerinden vazgeçmiştir.⁸⁰

Bir mansıbın babadan oğula geçmesi konusunda daha pek çok örnek bulmak mümkündür. Hatta bu dönemde bazı vakıfların vakfiyelerinde, mansıbın kurucunun soyundan gelenlere verileceği şartı bile konulmuştur. Asrûniyye Medresesi'nin vakfiyesinde tedris görevinin kurucunun soyundan gelenlere tahsis edilmesi, ehil bir kimse bulunmaması durumunda ise dersleri bir naibin yürütmesi şart koşulmuştur.⁸¹ Görüldüğü gibi zengin bir âlimin elde ettiği bir mansıbın kendi ailesinde kalmasının en kolay ve garantili yolu bir eğitim kurumu inşa ettirmektir. Bu doğrultuda kurumun vakfiyesine düşülen not, mansıbın nesiller boyu tek bir ailede kalmasını mümkün kılmaktadır.⁸²

Bir âlimin herhangi bir mansıba sahip olmasının bir diğer yolu ise vekâlet/niyabet uygulamasıdır. Mansıpların babadan oğula geçtiği durumlarda, çocuk görevi yerine

76 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 48/419-420.

77 Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/57.

78 Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/146.

79 Kalkaşendî, *Subhü'l-a'sâ*, 9/227-228.

80 Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/31.

81 Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/303.

82 Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İtikali*, 144.

getiremeyecek kadar küçük veya henüz meslek için ehil değilse onun yerine dersleri yürüten vekiller bulundurulmaktadır. Vekil/nâib eğitimini yeni tamamlamış bir ilim talebesi olabileceği gibi yetişkin bir âlim de olabilmektedir. Ancak İbn Teymiyye, vekil tayin edileceği durumlarda vekilin asıl hoca kadar yetenekli olmasını şart koşmuştur.⁸³ Farklı medreselerde görev yapan bir muhaddis başka bir medresede bir âlime vekâlet de edebilmektedir. Muhaddis tarihçi Şihâbüddin İbn Hiccî (ö. 816/1413) Emîniyye, Revâhiyye, eş-Şâmiyyetü'l-Berrâniyye gibi medreselerde görev yapmış Azrâvîzde medresesinde de nâib olarak çalışmıştır.⁸⁴

Babasının mansıbını miras yoluyla devralan çocuğun bu görevinin vekil tarafından yürütebileceği bazen vakfiyelerde de belirtilmektedir. Böylece mansıbın mirasına engel olabilecek liyakatsızlık ve küçük yaş gibi durumların da önüne geçilmiş olmaktadır. Vekâlet sistemi herhangi bir mansıp elde edemeyen ve belki ömrünün sonuna kadar da elde edemeyecek olan ulema için bir geçim kapısı işlevi görmektedir. Zira kimi vekiller bu işi ücretsiz yapsa da genel itibarıyla mansıba tahsis edilen ücretin bir kısmını almaktadırlar. Esasen vekiller hocanın hac ibadeti veya başka bir iş için görevinden kısa süreliğine ayrıldıklarında görevi yerine getiren kişilerdir. Ancak bu dönemde vekiller sadece kısa süreliğine değil gerek küçük ve ehliyetli çocuklara gerekse diğer durumlarda uzun süreli görev yapmaktadır. Örneğin emekli olması beklenecek kadar yaşlı bir âlim, görevi bırakmak yerine kendisine bir vekil tayin edebilmektedir. Ayrıca birden fazla görevi bulunan âlimler görevlerini yine vekilleri sayesinde yürütmektedir. Bu nedenle vekâlet uygulaması gerek mansıpları elinde bulunduran seçkin ulemâ gerekse mansıp elde edemeyen âlimler için gelir getiren ve her iki tarafı da memnun eden bir uygulamadır. Üstelik bu uygulama sayesinde pek çok mansıbı ellerinde bulunduran ulema, istedikleri kişileri vekil tayin ederek dolaylı yoldan atamalarda söz sahibi olmakta ve en azından ilmin medrese ve dârülhadisler gibi resmî kurumlar üzerinde yürüten kısmını kendi istekleri doğrultusunda şekillendirme güç ve imkânına kavuşmaktadır.⁸⁵

Gerek vakfiyelerde şart koşarak gerekse dönemin yerleşik uygulaması gereği ulema ailelerinin bazı mansıpları ellerinde bulundurması, toplum içinde âlimlerin aile olarak itibar, zenginlik ve kariyerlerini korumalarına vesile olurken, sosyal hareketliliğin sınırlandırılmasına, mansıpların ve mansıplardan gelen gelirlerin belli başlı ulema ailelerinde toplanmasına neden olmuştur.⁸⁶ Buna bağlı olarak ilmî bir aileye mensup olmayan bir muhaddisin görev bulma imkânının, seçkin bir aileye mensup kişilerden çok daha az olduğunu, yukarıda da söz konusu edildiği gibi mansıba sahip olmanın ilmî yeterlilikten ziyade tercih etme, imkân bulma, atamalarda söz sahibi olan kişilerle olumlu ilişki kurma gibi etkenlerle doğrudan ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

83 George Makdisî, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hristiyan Batı*, trc. Tuncay Başoğlu Ali Hakan Çavuşoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 254.

84 Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/107.

85 Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 138-141,148-149.

86 Babadan oğula geçen mansıp uygulaması Memlûklerden önce de bulunmaktadır. Ancak bu uygulamanın düzenli hale gelmesinin, vakfiyelerde bu durumu ifade eden cümlelerin artmasının özellikle Memlûklerin son asrında daha sık rastlanılır bir durum olduğu belirtilmektedir. Bkz. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 148-150.

Öte yandan muhaddislerin tamamı söz konusu mansıplar için mücadele ediyor da değildir. Her ne kadar mansıplar muhaddise maddi açıdan müreffeh bir yaşam imkânı sunuyorsa da bu dönemde mansıp sahibi olmayan yüzlerce muhaddis bulmak mümkündür. Söz konusu dönemde kaleme alınmış tarih ve tabakât kitaplarında yer alan muhaddis biyografilerinde, eğitim alınan medrese ve dârülhadisler yerine kişinin ders aldığı hocaları, seyahat ettiği şehirler ve okuduğu kitapların bilgisinin verilmesi medrese ve dârülhadislerin eğitimin tek merkezi olarak değerlendirilmediğini göstermektedir. Dönemin tabakât ve rical kitaplarında yer alan bilgiler bu durumu teyit eder niteliktedir. Örneğin tespit edilebildiği kadarıyla Bahrî Memlükler döneminde, Memlük coğrafyasında yaşıyan ve hafız olarak nitelendirilen yüz muhaddisten, sadece otuzu camilerde hitabet ve idarî görevler haricinde medrese ve dârülhadislerde görev yapmıştır.⁸⁷ Öte yandan dârülhadis hocalarının tamamı da hadis hafızı değildir.⁸⁸ Bu durum bize toplumda hadis konusunda ehil olan herkesin herhangi bir medrese ya da dârülhadiste mansıp sahibi olmadığını, bu tür eğitim kurumlarında görev almanın her zaman toplum nezdinde herhangi bir başarıyı veya ötekinden daha iyi olmayı ifade etmediğini göstermektedir. O halde medrese ve dârülhadislerin sayısının hızla artmasına ve bazı ulemanın bu kurumlarda görev elde etmek için mücadele etmesine rağmen, Eyyübîler döneminde olduğu gibi Bahrî Memlükler döneminde de hâlâ hadis eğitiminin belirleyici unsurunun, hoca-talebe arasındaki ilişki olduğu görülmektedir. Ancak bu tür eğitim kurumlarının kontrol altında tutulması idareciler için de büyük bir güç oluşturduğundan mansıpların zamanla melikler tarafından ulemâ arasında bir hiyerarşi oluşturduğu da söylenmektedir.⁸⁹ Memlüklerin son asrına doğru mansıp elde etme mücadelelerin artması⁹⁰ bu durumu teyit eder niteliktedir. Buna göre maişet kaygısı olmadan daha refah bir ortamda yaşamak için mansıp sahibi olmak, bir tercih meselesi olduğu gibi ehil olmak, tanınır olmak, meşhur bir ulema ailesine mensup olmak, mansıp atamalarını yapan kesimle iyi ilişkiler içerisinde olmak gibi pek çok etkenle ilişkili bir durumdur.

Sonuç

Tarihte en büyük Müslüman Türk devletlerinden biri olarak nitelenen ve gerek Endülüs'deki zülümünden gerekse Moğol istilalarından korunmak isteyenler için güvenli bir sığınak olan Memlükler, askerî ve siyasî başarılarıyla kendilerinden söz ettirirken, fikrî ve mezhebi düşünceleri, siyasilerle olan ilişkileri, meslek tercihleri ve yaşam tarzları itibariyle birbirlerinden farklı pek çok muhaddisin bir arada yaşadığı; her türlü farklılığa rağmen günümüzde değerini

87 Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/153-194; Hüseyinî, *Zeylü Tezkireti'l-huffâz*, 7-43; İbn Fehd, *Lafzu'l-elhâz*, 52-158; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 231-246.

88 Mesela Bahrî Memlükler döneminde tespit edilene göre Dımaşk'taki meşhur Nûriyye Dârülhadisi'nde görev yapan on sekiz muhaddisten dokuzu, Eşrefiyye Dârülhadisi'nde görev yapan on dört muhaddisten dokuzu, Zehebî ve diğerleri tarafından hafız olarak nitelenmemiştir. Bkz. Nuaymî, *ed-Dâris*, 1/78-84, 17-32; krş. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 4/153-194; Hüseyinî, *Zeylü Tezkireti'l-huffâz*, 7-43; İbn Fehd, *Lafzu'l-elhâz*, 52-158; Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-huffâz*, 231-246.

89 Eyyübîler döneminde medreselerin ilim hayatı içindeki yeri için Bkz. Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyübî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 291-307.

90 Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, 148-149.

hâlâ muhafaza eden zengin bir hadis literatürünün oluştuğu, sonraki asırları ve devletleri etkileyecek şekilde ilmi hayatın oldukça canlı bir şekilde yaşandığı bir dönemdir.

Memlûkler döneminden hadis ilminin oldukça geliştiği ve hadis ilmi ile meşguliyeti öne çıkan ulemanın toplumda ayrı bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Hadis ilmine gösterilen ehemmiyet gereği ulemanın büyük bir kısmı belli bir ölçüde hadis eğitimi tahsil etmiştir. Bu dönemde muhaddis olarak vasıflandırılan ulemanın pek çoğu herhangi bir mansıp elde etmeksizin medrese ve dârülhadis dışındaki kurumlarda ya da ev ve bahçeleri gibi özel mekânlarda hadis ilminin gelişiminde önemli rol oynamışlardır. Gönüllü/ferdî olarak hadis eğitimine katkı sunan muhaddisler yanında medrese ve dârülhadislerde görev almak için çabalayan, sahip olduğu mansıbı kaybetmemek, kendi soyundan gelenlere bırakmak için mücadele eden, birden çok mansıbı aynı anda elinde bulunduran, mansıbını başkası lehine bırakan, yaşlandığı halde görevden çekilmek yerine ya da çok küçük yaşta olduğu halde yerine tayin edilen vekillerle mansıba sahip olmaya devam eden pek çok muhaddisten de bahsetmek mümkündür. Bunlardan pek çoğunun toplum tarafından bir şekilde kabul görüp yerleşik uygulama haline gelmesi, mansıpları elinde bulunduran ulema ailelerinin oluşmasına, ehliyetsiz kişilerin göreve gelmesine ve eğitim kalitesi açısından menfi sonuçlar doğurmasına neden olmuştur. Buna göre Memlûk toplumunda bir mansıp sahibi olmak, bir tercih meselesi olduğu gibi ehil olmak, tanınır olmak, meşhur bir ulema ailesine mensup olmak, mansıp atamalarında söz sahibi olan kişilerle olumlu ilişkiler içerisinde olmak gibi pek çok etkenle ilişkili bir durumdur. Mansıp sahibi olmak kişiye yüksek gelir imkânı sunmuş ve bazı muhaddisler bu imkânlar ile lüks içinde yaşamayı tercih etmiş olsa da bu dönemde geçimini sahip olduğu resmî bir mansıptan sağlayan her muhaddisin müreffeh bir yaşam sürdüğünü de söylemek mümkün değildir. Zira bazı muhaddisler resmî görevlerine rağmen daha mütevazı bir hayat sürdürmeyi uygun görmüş, medrese ve dârülhadislerin imkânlarından ihtiyaçları ölçüsünde istifade ederek zühd hayatı yaşamayı tercih etmiştir.

İster maaş karşılığı herhangi bir kurumda hadis hocası olarak görev yapsın isterse farklı bir meslekle geçimini temin ettiği halde hadis ilmi ile meşgul olsun bu dönemin ulemasının yolu bir şekilde hadis ilmiyle kesişmiştir. Uzmanlık alanı hadis olmayan ulemanın bile eserlerinde fazlaca hadis kullanması veya hadis ilmine dair eser telif etmesi toplum, ulema ve yönetim nezdinde hadis ilminin desteklendiğini ve geliştirildiğini göstermektedir. Muhaddis kimliği ile öne çıkan ulemanın kaleme aldığı ve günümüzde her alandan araştırmacıya hizmet eden eserlerinin, bu zengin dönemin şahitleri olduğunu söylemek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ahmed, Ahmed Abdürrezzâk. *el-Bezl ve'l-bertale zemene selâtni'l-Memâlik (Dirâse ani'r-rüşve)*. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-kitâb, 1979.
- Ayaz, Fatih Yahya. *Memlükler (1250-1517)*. İstanbul İsam Yayınları, 2015.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Tenkiz". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. EK-2: 598-599. İstanbul: TDV Yayınları, 2016.
- Aynî, Bedreddin Mahmud b. Ahmed. *İkdü'l-cümân fi târihi ehli'z-zamân*. Thk. Muhammed Muhammed Emin. Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikü'l-Kavmiyye, 2009.
- Berkey, Jonathan P. *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali İslami Eğitimin Sosyal Tarihi*. Trc. İsmail Eriş. İstanbul: Klasik yayınları, 2015.
- Buzpınar, Ş. Tufan. "Nakîbüleşraf". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 32: 322-324. İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı, 2006.
- Chamberlain, Michael. *Ortaçağ'da bilgi ve sosyal pratik (Şam 1190-1350)*. Trc. Büşra Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Emiroğlu, Nagihan. "Hadis İlmi Açısından Bahrî Memlükler Döneminde Hanbelî-Eş'arî Münasebetleri". *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019): 458-470. <https://doi.org/10.21733/ibad.632228>
- Emiroğlu, Nagihan. *Türk (Bahrî) Memlükler Döneminde Hadis İlmi (Hicri VII-VIII. Asırlar)*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Emiroğlu, Nagihan. "VIII/XIV. Asırda Hadis Eğitimi: Mizzî, İbn Teymiyye, Birzâlî, Zehebî Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (2019), 95-118.
- Gökçe, Ferhat. "Türkiye'de Memlükler Dönemi Hadis Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 41-88.
- Hüseynî, Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Ali. *Zeylû Tezkireti'l-huffâz li'z-Zehebî, (Zeylû Tezkireti'l-huffâz içinde)*. Thk. Zekeriyya Ümeyrât. Beyrut Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Fehd, Ebü'l-Fazl Takiyyüddin Muhammed b. Necm Muhammed. *Lafzu'l-elhâz bi-zeylû Tabakâti'l-huffâz (Zeylû Tezkireti'l-huffâz içinde)*. Thk. Zekeriyya Ümeyrât. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- İbn Habîb el-Halebî, Ebü Muhammed el-Hasen b. Ömer. *Tezkiretü'n-nebih fi eyyâmî'l-Mansûr ve benih.*, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1982.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-miet's-sâmine.*, Beyrut: Dârü'l-Cil, 1993.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Alî el-Askalânî. *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâi'l-'umr*. Thk. Hasan Habeşî. Kahire: İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1994.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin. Kahire: Dârü'l-Hicr, 1997-1999.
- İbn Nâsirüddin, Ebü Bekir Muhammed b. Abdullah. *er-Reddü'l-vâfir 'alâ men ze'ame bi-enne men semmâ İbn Teymiyye şeyha'l-İslâm kâfir*. Thk. Züheyr Şâviş. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1991.
- İbn Râfi', Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Râfi'. *el-Vefeyât*. Nşr. Salih Mehdî Abbâs - Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut Müessesetü'r-Risâle, 1982.
- İbn Şeddâd, Ebü Abdullah Muhammed b. Ali. *el-A'lâku'l-hatîre fi zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre*. Thk. Sami ed-Dehhân. Dimaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1956.
- İbnü'l-Attâr, Alâeddin Ali b. İbrâhim *Tuhfetü't-tâlibîn fi tercemeti'l-İmâm Muhyiddîn (el-İcâz fi şerhi Ebi Dâvûd es-Sicistânî içinde)*. Thk. Ebü Ubeyde Meşhûr b. Hasan es-Selmân. Ürdün: Dârü'l-Eseriyye, 2007.

- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*. Thk. Abdülkadir Arnaût-Mahmud Arnaût. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1992.
- İbnü'l-Verdî, Ebû Hafis Ömer b. el-Muzaffer. *Târîhu İbni'l-Verdî (Tetimmetü'l-muhtasar fi ahbâri'l-beşer)*. Beyrut Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali. *Subhü'l-a'sâ' fi sinâ'atil-inşâ*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1922.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Heysemi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17: 292-293. İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı, 1998.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 30: 220-221. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *A'lamü'n-nisâ fi âlemeyi'l-Arab ve'l-İslâm*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Kindirî, Abdullah b. Muhammed. *Hutûtu'l-ulemâ mine'l-karni'l-hâmis ila'l-âşir hicrî nemâzic ve emsile*. Beyrut Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014.
- Ma'tûk, Salih Yusuf. *İlmü'l-hadis fi Mekketi'l-Mükerrreme hilâle'l-asri'l-Memlûkî*. Mekke Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1986.
- Makdisî, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı*. Trc. Tuncay Başoğlu Ali Hakan Çavuşoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Ahmed b. Ali. *Kitâbü'l-mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr (el-Hutat)*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Ahmed b. Ali. *Kitâbü's-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Mutî' el-Hâfiz, Muhammed. *Câmî'u'l-Hanâbile el-Muzâfferi bi-Sâlihîyyeti Cebeli Kâsiyûn*. Beyrut Dârü'l-Beşâiril-İslâmiyye, 2002.
- Münzirî, Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdülkavî. *Cevâbü'l-Hâfiz Ebî Muhammed Abdil'azîm el-Münzirî el-Mısri 'an es'ile fi'l-cerh ve'ta'dil*. Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbû'ati'l-İslâmiyye, 1990.
- Nuaymî, Ebü'l-Mefâhir Abdülkadir b. Muhammed. *ed-Dâris fi târihi'l-medâris*. Thk. İbrâhim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990.
- Özaydın, Abdülkerim. "Kütübü". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27: 8-9. İstanbul Türkiye Diyanet Vakfı, 2003.
- Özkan, Halit. *Memlûklerin Son Asrında Hadis Kahire 1392-1517*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014.
- Safedî, Ebü's-Safâ Halil b. Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. Thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.
- Safedî, Ebü's-Safâ Halil b. Aybeg. *Nektü'l-himyan fi nüketi'l-umyan*. Kahire: Dârü'l-Medîne, 1911.
- Sever, Mehmet. *Bahrî Memlûkler Dönemi Mezhep Hareketleri (1250-1382)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Abdurrahman b. Ebî Bekr. *Zeylü Tabakâti'l-huffâz (Zeylü Tezkireti'l-huffâz içinde)*. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998.
- Tâceddin es-Sübkî, Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâti's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. Thk. Mahmud Muhammed Tanâhi-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv. Kahire Dârü'l-Hicr, 1992.
- Takiyyüddin el-Fâsî, Ebu Abdullah Muhammed. *Zeylü'l-Takyîd fi ruvâti's-sünen ve'l-mesânid*. Thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1410/1990.

- Takiyyüddin el-Fâsî, Ebü't-Tayyib Muhammed b. Ahmed. *el-İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Tomar, Cengiz. "Sehâvî, Şemseddin". *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36: 313-316. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Toru, Ümit. "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/1 (2018), 260-292. <https://doi.org/10.18505/cuid.402943>
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyübî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Yusuf el-Attârî, Celal. *Hareketü't-te'lîfi'l-ilmî fi Mısr ve's-Şam fi'l-asri'l-Memlûki el-evvel*. Amman: Dâru'l-Fikr, 2010.
- Yücel, Ekrem. "Dâru'l-Hadislerin Doğuşunu Hazırlayan Sebepler". *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 13/1 (2015): 95-115.
- Zehebî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Mu'cemü şüyûhi'z-Zehebî*. Thk. Rûhiyye Abdurrahman es-Süyûfi. Beyrut Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1990.
- Zehebî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şu'ayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Zehebî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmûrî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 1996.
- Zehebî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Tezkiretü'l-huffâz*. Thk. Zekerîyya Ümeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1998.

